

ORTA ASYA YAHUDİLERİ'NİN TARİHİ

Dr. Mehmet Erkan KILLIOĞLU

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

mehmeterkan@comu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3146-2609>

DOI: 10.31834/ortadoguvegoc.1133115

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 20 Haziran/ 20 June 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 28 Aralık / 28 December 2022

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / 30 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Season: Aralık / December

Atıf / Cite: Killioğlu, M. E. (2022). Orta Asya Yahudileri'nin Tarihi. Ortadoğu ve Göç, 12(2). ss. 346-377.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and checked via a plagiarism detector.

Öz

Yahudiler, dünyanın dört bir tarafına dağılmış topluluklardan biridir. Kendi kaynaklarına göre Babil Sürgünü ile başlayan bu durum sonucunda bir kısım Yahudi bu olaydan sonra Kudüs havalisine geri dönmemiş ve Sasani/Pers İmparatorluğu idaresindeki topraklara göç etmiştir. Bu grubun bir kısmı önce Sasani İmparatorluğu'nun daha sonra da Maveraünnehir bölgesinin Müslümanlar tarafından fethedilerek tek bir idare altında birleştirilmesi sonucunda Orta Asya'ya da ulaşabilmiştir. Orta Asya'ya göç eden Yahudiler'in Ortadoğu ve diğer bölgelerdeki Yahudi toplulukları ile olan irtibatlarının oldukça azalması ve Orta Asya'nın hâkim kültürünün de etkisiyle kendi kültürel ve dini pratiklerini geliştirmiş ve diğer Yahudi gruplarından kısmen de olsa farklılaşmışlardır. Bu farklılaşma Mağrip bölgesinden gelen Haham Benjamin Tudela'nın bölgeye gelmesi sonrasında azalmıştır. Yahudiler, Orta Asya'da ticaret ve el sanatları ile iştigal etmiştir. Çarlık Rusyası'nın bölgeyi işgali sonrasında Orta Asya'da daha etkin ve güçlü hale gelmişlerdir. Bu dönemde bölgeye Aşkenazi Yahudileri de gelmiş, bu da kültürel farklılaşmanın bir kez daha fark edilmesine sebep olmuştur. Yine bu dönemde Orta Asya Yahudileri'nin bir kısmı Kudüs'e de göç etmiş ve burada bir mahalle dahi kurmuşlardır. Orta Asya Yahudileri'nin durumu Sovyetler Birliği'nin kurulması ile kötüleşmiş, ticaretle uğraşan bir grup, kolhozlarda işçi olarak çalışmaya zorlanınca Orta Asya'dan dışarı olan göç daha da artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Buhara Yahudileri, Benjamin Tudela, Roşnoi, Rahamin.

THE HISTORY OF CENTRAL ASIAN JEWS

Abstract

The Jews are one of the communities scattered all over the world. According to their own sources, that sprawl started with the Babylonian Exile. After the exile, some Jews didn't return to their homeland. They preferred to migrate to the Sassanid/Persian Empire. A part of this group was able to reach Central Asia after the conquest of the Sassanid Empire and then the Transoxiana by the Muslims. The Jews who immigrated to Central Asia developed their own cultural and religious practices and differed from other Jewish groups, albeit partially, with the decrease in their contact with the other Jewish. This differentiation decreased after Rabbi Benjamin Tudela, who came from the Maghreb region, came to the region. Jews also engaged in trade and handicrafts in Central Asia. After the occupation of the region by Tsarist Russia, they became more effective and powerful. During this period, Ashkenazi Jews also came to the region, which caused the cultural differentiation to be noticed once again. At that time, some of the Central Asian Jews immigrated to Jerusalem and established a neighborhood here. The situation of the Jews of Central Asia worsened with the establishment of the Soviet Union.

Keywords: Central Asia, Bukharan Jews, Benjamin Tudela, Roshnoi, Rahamin.

Giriş

Orta Asya eski zamanlardan beri önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuş ve farklı bölgelerden insanları İpekyolu'nun sunduğu ticari ve kültürel avantajlar sebebiyle kendine çekmiştir. Yahudiler de bu çekim gücüne kapılan ve bu bölgeye gelen ve özellikle de İpekyolu üzerindeki şehirlere yerleşen gruplardan biridir. İlkçağlardan bu yana bu bölgede oldukları iddia edilmektedir. Ancak genel olarak Yahudilerin Orta Asya'ya gelişi ile ilgili olarak birbiri ile çelişen teoriler vardır.

Orta Asya Yahudileri'nin önemli bir kısmı, 20. yüzyılda İsrail'e göç etmeden önce Buhara'da yoğunlaşmıştır (Goldenweiser, 2005, s. 257). Bu yüzden de Buhara Yahudileri ve Orta Asya Yahudileri tabiri genellikle birbirinin yerine veya eş anlamlı olarak kullanılmıştır (Loewenthal, 1961, s. 345). Buhara Hanlığı'nın himayesinde yaşayan bu Buhara/Orta Asya Yahudileri kendilerini "İsrail" veya "Yahudi" ismiyle tanımlamış ve Tacikçe'nin bir lehçesini konuşmuşlardır (Goldenweiser, 2005, s. 257; Kaye, 2001, s. 9). Buna 19. yüzyılın sonlarında ikinci dil olarak Rusça da eklenmiştir. Ayrıca Orta Asya bölgesindeki Yahudi nüfusu temelde Buhara, Semerkant, Hokand, Taşkent ve Duşanbe civarında yoğunlaşmıştır. Ancak genel olarak bakıldığı zaman Orta Asya Yahudileri'nin bugünkü Özbekistan, doğu Türkmenistan, kuzey Tacikistan ve doğu Kırgızistan başta olmak üzere tüm Orta Asya'ya dağıldığı görülmektedir (Kaye, 2021, s. 9). Ancak Orta Asya'da en önemli Yahudi merkezi Semerkant'tır (Kaganovich, 2011, s. 26).

Yahudiler, uzunca bir süre Orta Asya'da yaşamış, farklı bölgelere ve şehirlere dağılmışlardır. Bunun sonucunda her şehirde bulunan Yahudi topluluğu dahi birbirinden farklılaşmıştır. İşte bu çalışmanın amacı Orta Asya'daki az bilinen gruplardan birisi olan Orta Asya/Buhara Yahudileri'ne dikkat çekmektir. Ana akım Yahudi inancından uzunca bir süre

ayrı kalan ve Orta Asya'nın kendi kültüründen oldukça etkilenen bu Yahudi grubu kendine has bir tarihi seyir yaşamış ve Orta Asya'da meydana gelen gelişmelerden etkilenmiştir. Çalışma ile amaçlanan bu seyri ve etkilenmeyi tartışmaya açmaktır. Bu izole kalan grubun edebi ve kültürel gelişimi de olmuştur.

Yahudilerin Orta Asya'ya Gelişi

Orta Asya Yahudileri'nin tarihi tartışmalı ve karmaşık bir konudur. Bölgeye ilk kez ne zaman ve hangi tarihte geldikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bu durumu Albert Kaganovich de doğrulamaktadır (Kaganovich, 2011, s. 23). Ancak Buhara Yahudileri'nin sözlü edebiyatına göre Yahudilerin Orta Asya'ya göçü Asurlular zamanında yaşanan Babil Sürgünü sonrasında olmuştur. Bu duruma delil olarak da Haham Büyük Gamaliyel'in Birinci Yüzyıl'ın ortalarında (M.Ö. 50'den sonra) "Babil sürgünlerinin bakiyeleri olan kardeşlerimize, Medyadaki kardeşlerimize ve diğer İsrail sürgünlerine" adıyla kaleme aldığı mektup gösterilmektedir (Pinkhasov, 2009).

Yahudilerin Orta Asya'ya gelişi ile ilgili olarak birbiri ile çelişen teoriler vardır. Genel olarak bu bölgeye M.S. 500'lü yıllarda İpek yolu'nu takip ederek geldikleri tahmin edilmektedir. Bu teorilerden bir diğerine göre Yahudiler Orta Asya'ya iki bin yıl kadar önce gelmiştir. Bir diğer iddiaya göre Yahudiler 1401 yılında Bağdat veya Şiraz'dan gelmişlerdir. 17. yüzyılda Çin'deki Farsça konuşan Yahudiler de bölgeye gelişleri ile ilgili bu hikâyenin bir benzerini anlatmışlardır. Bu rivayete göre de Yahudileri Çin'e Timur getirmiştir (Guandan, 1984, s. 72). Rus Oryantalist ve Türkolog V. Radloff ise daha farklı bir iddia ortaya atmıştır. Radloff'a göre Yahudilerin Orta Asya'daki mevcudiyeti oldukça yenidir; 100 ya da 150 kadar önce bölgeye gelmişler ve özellikle de Semerkant havalisine yerleşmişlerdir (Radloff, 1880, s. 33-90). Orta Asya'da Yahudi kolonilerinin

varlığına ait ilk kesin kanıt Babil Talmud’unda yer alan bir hikâyedir. Bu hikâyede Samud bar Bisna bir Amora’nın M.S. 4. yüzyılın ilk yarısında Marguan’da yaşadığı (Türkmenistan’daki bugünkü Mari-Merv şehri. Eski kayıtlarda adı Marguana olarak da geçmektedir.) anlatılmaktadır (Kaganovich, 2019, s. 923). Bu iddiayı destekleyen bir diğer durum ise 7. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başında kaleme alınan Müslüman kaynaklarında bölgede Yahudilerin varlığından bahsedilmesidir. Ancak kendi kaynaklarına göre Orta Asya/Buhara Yahudileri’nin ataları Ortaçağın sonuna doğru İran’dan, özellikle de Meşhet havalisinden gelmiştir (Goldenweiser, 2005, s. 257). Alexander Burnes de bu görüşü destek çıkmaktadır. Burnes’in iddiasına göre de Orta Asya Yahudileri’nin İran Meşhet’ten geldiğini ve dokumacılıkla uğraştıklarını aktarmıştır (Burnes, 1834, s. 235). Burnes’u Macar Yahudisi ve Türkolog olan Arminius Vambery de verdiği bilgilerle teyit etmektedir. Vambery de Orta Asya Yahudileri’nin bölgeye 150 yıl kadar önce İran’dan (Kazvin veya Merv) geldiğini iddia etmiştir (Vambery, 1864, s. 423; Kaye, 2021, s. 19).

Orta Asya Yahudiler için bir umut ve güvenli bölge olmuştur zira Yezdigerd III (440-457) döneminde Yahudiler İran’dan sürülmeye başlanmıştır. Bu durum Yezdigerd’in oğlu Firuz döneminde de (458-485) devam etmiştir. Takip eden dönemde gelen Müslüman hâkimiyeti ise Yahudilerin %90’ının tek bir çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Horasan bölgesinde yoğunlaşan Yahudi nüfusu bu sayede tüm Harezmi’ye dağılmıştır (Kaye, 2021, s. 14-15) Müslüman toplum modern zamanlara kadar, Müslüman olmayan Yahudi ve Hıristiyanları “Zımmi” statüsünde değerlendirmiş ve onlara bu bağlamda haklar tanımıştır. Fakat Yahudiler bunun yanında “Haraç” ve “Cizye” ödemeye mecbur kalmıştır, bu da Yahudilerin ziraattan soğumalarına sebep olmuştur (Tolmas, 2006, s. 112). Geriye ticaret ve el sanatları kalmıştır. Bunun sonucunda Orta Asya

Yahudileri'nin %30'u ticaretle iştigel etmiş, geri kalanı dokumacılık yapmış veya zengin Yahudilerin fabrikalarında işçi olarak çalışmıştır (Goldenweiser, 2005, s. 260).

Yukarıda da ifade edildiği üzere Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler sonucunda, 9-12. Yüzyıllar arasında kalan zaman diliminde Orta Asya Yahudileri'nin önemli toplulukları bugünkü Özbekistan havalisinde toplanmıştır: Taşkent, Semerkant, Buhara, şehrisebz, Buhara ve Fergana Vadisi'ndeki kasabalar (Goldenweiser, 2005, s. 257). Geri kalanlar ise bugünkü Tacikistan sınırları içerisinde yer alan Zerefşan Vadisi'ndeki kasaba ve köylerde yaşamıştır. Az bir kısmı da Taşkent'te ve Fergana Vadisi'nde meskûndur (Pinkhasov, 2009).

Orta Asya Yahudileri ticaret yapmak için Rusya, Batı Avrupa ve Filistin'e dahi gitmişlerdir. Bu ticari faaliyetler sayesinde Orta Asya ve Rusya'da güçlü ticari bağlar kurmuşlardır. Bu bağlantılar sayesinde modern dünyayı da tanımlışlardır. Bu noktada Orta Asya Yahudileri bu bölgede Avrupa ve Rusya'da üretilen Batılı tarzda giysileri ilk giyen ve malları ilk kullanan kesim olmuşlardır (Goldenweiser, 2005, s. 260).

Orta Çağ döneminde Radanitler adı verilen Yahudi tüccarlar, İpekyolu boyunca koloniler kurmuşlar, Çin'e kadar gitmişlerdir. Örneğin Çin'in orta kısmında yer alan Kaifeng şehrinde 20. yüzyılın ortalarına kadar bir Yahudi topluluğu mevcudiyetini sürdürmüştür. Bu topluluk, 18. yüzyılda bölgede faaliyet gösteren Hıristiyan misyonerler tarafından keşfedilene kadar içine kapanık bir halde kalmıştır. Irak'taki ve İran'daki Yahudi merkezlerinden uzak ve izole oldukları için bazı Yahudi din adamları Yahudilik hakkında kendi yorumlarını geliştirmiştir. Bunlardan en önemlileri Hivi el Belhi ve Gazneli Menahim'dir (Pinkhasov, 2009). Adler'in aktardığına göre, 12. yüzyılda bölgeyi gezen Benjamin Tudela isimli bir Yahudi gezgini de bu durumu teyit etmektedir (Adler, 1907, s. 15).

13. yüzyılda yaşanan Moğol istilası Orta Asya'yı tahrip ederken, bölgedeki Yahudi kolonilerine de büyük zarar vermiştir. Coğrafi keşifler de durumu kötüleştirilmiş, İpekyolu üzerindeki ticaret faaliyeti çökmüştür. Bu durum temelde ticaretle iştigal eden Orta Asya Yahudileri'ne de önemli derecede zarar vermiştir. Fakat Timur dönemi Yahudilere yeni bir başlangıç yapma imkânı sağlamıştır. Bu dönemde ve sonrasında Yahudilerin ticari ilişkileri oldukça gelişmiştir (Shterenhis, 2013, s. 45). Timur'un kendine yeni başkent olarak seçtiği Semerkant virane bir haldedir. Şehrin yeniden inşası için her yerden ustalar ve zanaatkârları bu şehre taşınmıştır.

16. yüzyılda İran da Safevilerin başa geçmesi ve Şiilliği kendilerine inanç ve mezhep olarak seçmeleri ile Orta Asya Hanlıkları ile arasındaki düşmanlığın artmasına sebep olmuş, bu da Orta Asya'nın özellikle Ortadoğu ile doğrudan bağlantının azalmasına sebep olmuş, bölge ticareti de bundan zarar görmüştür. Bu durumdan Orta Asya Yahudileri de zarar görmüş, Yahudilerin diğer bölgelerle olan irtibatı azalmıştır. Buhara bu dönemde bölge içine kapansa da özellikle Yahudiler açısından önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir. Bunun sonucunda, 16. yüzyılın sonlarına doğru Buhara'da Yahudi mahallesi kurulmuştur. (bugün "Eski Mahalle" adıyla bilinmektedir.) Kendilerine ait (Yeni Mahalle ve Emirabad) mahalleleri olması sebebiyle Yahudilerin bu mahalle dışındaki yerlere yerleşmeleri yasaklanmıştır (Goldenweiser, 2005, s. 257; Pinkhasov, 2009). Bunu 19. yüzyılın ilk yarısında Margilan, Semerkand ve Duşanbe'de de Yahudi mahallelerinin kurulması izlemiştir (Goldenweiser, 2005, s. 258). Bunlara ek olarak Şehrisebz ve Merv de Yahudi nüfusun yoğunlaştığı yerler arasındadır. 1840'lı yıllarda da bu şehirler de Meşhet'ten gelen Yahudiler iskân edilmiştir.

18. yüzyılın ortalarına doğru ise bölge Yahudilerin ihtida ettirilmeleri için girişimlere sahne oldu (Goldenweiser, 2005, s.

258). Yine 18. yüzyılda diğer Yahudi kültür merkezlerinden ayrı düşmeleri Orta Asya Yahudilerinin dini ve kültürel kimliklerinde aşınmaya sebep olmuştur. Bunun en temel göstergesi topluluğun kendi dini önderlerini dahi seçememesidir. Dini inançlardaki erozyon, liderlik eksikliği ve Orta Asya İslam kültürünün hâkim kültür olarak etkisi asimilasyona sebep olmuştur. Bunun sonucunda da “Çala” (“Yarım” manasında bir kelimedir.) topluluğu ortaya çıkmıştır. Orta Asya Yahudileri bu gruba Anusim adını vermiştir (Goldenweiser, 2005, s. 258). Müslüman nüfus ise Müslüman olduğunu söyleyen bu gruba güvenmemiştir (Babakhanov, 1951, s. 162; Sukhareva, 1966, s. 172-178).

Çala'lara dışarıdan bakıldığında oldukça ihlaslı Müslümanlar olarak görünmektedirler ancak onlar içten içe kendi inançlarını devam ettirmiştir (Tolmas, 2006, s. 114; Babakhanov, 1951, s. 162-163). Çalalar, Müslümanlar ve Yahudilerle karışmamış, kendi içlerinde evlenmeyi tercih etmiştir (Pinkhasov, 2009). Ancak bu iddianın aksi görüşü de savunanlar vardır. Bunlara göre Çalalar'la Orta Asya Yahudileri arasında gizli bir bağ hep var olmuştur (Tolmas, 2006, s. 114).

Kendi akrabaları ve dindaşlarından ayrı düşmüş olsalar da her şey Orta Asya Yahudilerinin aleyhinde gelişmemiştir. 1793 yılında Faslı bir Yahudi olan Haham Yosef ben Moşe Mamun Mağribi Buhara'ya gelmiş ve Safed topluluğunun temsilcisi olarak birkaç yıl burada kalmıştır. İkameti esnasında Orta Asya Yahudileri'nin vahim durumunu görmüş ve buraya yerleşmeye karar vermiştir. Bu kararı sonucundaysa Orta Asya ama özellikle de Buhara merkez olmak üzere, Orta Asya Yahudileri arasında bir dini uyanış, canlanma dönemi yaşanmaya başlamıştır. (Goldenweiser, 2005, s. 258). Mamun, dini eğitim veren okullar açmış (Torah eğitimi için Yeşiva ve Shohatim-yani Yahudi şeriatine göre kurban kesimi) ve dışarıdan dini kitaplar getirtmiştir. Mağribi Buhara Yahudilerine Sefardi tarzı ibadeti

öğretmiş, bu yeni tarz eski İran tarzı dua ve ibadetin yerini almaya başlamıştır (Pinkhasov, 2009; Goldenweiser, 2005, s. 258).

1876 yılında, Rus işgali sonrasında Orta Asya Yahudileri Fergana Vadisi'ne de göç etmiştir. İpeği ile ünlü olan Fergana Vadisi, bu ürüne ek olarak Rusya pazarı için pamuk üretimi ile de ön plana çıkmaya başlamıştır. Orta Asya Yahudileri Fergana'ya geldikten sonra buradan Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın yakın bölgelerine dağılmışlardır. Türkistan, Akmesic, Oş ve Bişkek'e önce tüccar olarak gitmiş, daha sonra yerleşmiş ve kalıcı hale gelmişlerdir (Pinkhasov, 2005, s. 21). Fakat Bağdat'ın otoritesini tanımayı bırakmamış ve Bağdat'taki dini idareleri ile irtibatlarını devam ettirmişlerdir (Goldenweiser, 2005, s. 257).

Orta Asya'da Yahudilerin ihtidası 19. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Çalaların sayısı da bu yüzden oldukça artmıştır. Fakat Orta Asya Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği zaman Çarlık idaresi, Çalaları Müslüman olarak kabul etmemiş, Yahudiliğin bir kolu olarak nitelendirmiş ve bu yönde muamele etmiştir (Goldenweiser, 2005, s. 258; Tolmas, 2006, s. 124). Orta Asya Yahudileri Rus idaresi altına girdikten sonra Çalaların büyük kısmı Yahudiliğe geri dönme yönünde girişimlerde bulunmuştur. Büyük bir kısmı asıl inançlarına dönmek için uğraşmış olsa da Çala topluluğunun bakiyeleri Orta Asya'da, özellikle de Buhara'da kalmış ve Rus idaresi sırasında da Tacik veya Özbek olarak tanımlanmıştır.

Orta Asya'nın Çarlık tarafından işgali 1853-1884 yılları arasında vuku bulmuştur. Bunun sonucunda Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları Çarlık Rusyası'nın siyasi idaresi altına girmiş ve ona bağımlı hale gelmiştir. Hokant Hanlığı 1876 yılında çıkan bir isyanın Çarlık ordusu tarafından bastırılması sonrasında ilhak edilmiş ve Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır. Bu durum Yahudilerin statüsünde bir değişikliğe yol açmamıştır (Tolmas,

2006, s. 117). Ancak Rus işgali ve Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasından sonra Orta Asya'daki Çalalar eski inançlarına dönmek için girişimlerde bulunmuştur. Çalalara göre o dönemde bunun en kolay yolu Rus vatandaşı olmaktır. Ancak bu dönemde Yahudi göçmenler Rusya'da hiç hoş karşılanmamaktadır. Bu yüzden Çalalar'ın Rus vatandaşlığı talebi Türkistan Valisi tarafından reddedilmiş, Çalalar'ın girişimleri zora girmiştir (Tolmas, 2006, s. 119).

Rus işgalinden önce Yahudi nüfusunun kısmi bir özerkliği vardır. Orta Asya şehirlerinde Yahudi toplulukları “Kalantor/Yaşlı” denilen önderler tarafından temsil edilmiştir (Vishnevetski, 2004). Kalantorlar Yahudi topluluğu tarafından seçilmiştir. Fakat seçilen önderin Emir tarafından da kabul edilmesi gerekmiştir. Orta Asya Yahudi topluluğunun Başhahamı'nın Kalantor olarak seçildiğinin örnekleri de vardır. Kalantor'un Aksakal adı verilen iki tane yardımcısı vardır. Bu iki yardımcı Eski ve Yeni Mahalle'nin yöneticileri olmuştur. Bu idareciler ömürboyu görev yapmak üzere seçilmiştir ama topluluğun yaşlıları veya önemli bir kısmının istememesi halinde görevlerinden alındıkları da olmuştur. Yardımcılar ayrıca topluluk içindeki davalara da bakmıştır. Adli vakalar, Müslümanlarla olan anlaşmazlıklar, Müslüman mahkemelerine götürülmüştür (Vishnevetski, 2004).

Buhara Yahudileri ayrıca Rus Çarlığı'nın Avrupa topraklarında yaşayan Yahudilerin okul ve eğitim ağı olan “Heder”e benzeyen, onu örnek alan bir eğitim sistemi kurmuştur. Bu eğitim ağına “Hamle” adı verilmiştir (Vishnevetski, 2004). Bu okullara devam, sünnet (Bar-Mitzvah) yaşına kadar olan tüm erkek çocuklara mecburidir ama bu zorunluluk tam anlamıyla fiiliyata geçirilememiş, kâğıt üzerinde kalmıştır. Ayrıca bu okullar sadece erkek çocukları öğrenci olarak kabul edilmiş, kızlar bunun dışında bırakılmıştır (Goldenweiser, 2005, s. 258).

Diğer taraftan Orta Asya Yahudilerinin Rönesansı'nda önemli bir rol oynamış olan Haham Mağribi'nin kurmuş olduğu "Yeşiva" adlı okullar da mevcuttur. Tanınmış ailelerin ve yeni gelen göçmenlerin erkek çocukları bu okullara gönderilmiştir. Yeşiva okulların Hamle okullarından farklı olarak dua kitapları dışarıdan getirilmiştir ama bu kitaplarda yazılanların Farsça meali de bulunmuştur. Diğer kitaplar ise Kalfa (Öğretmen) tarafından yazılmış ve hazırlanmıştır. Hamle ve Yeşivalara ek olarak Orta Asya Yahudileri için Çarlık Rusyası, Rusça eğitimi verilen yerli (tuzemny) okulları da açmıştır (Goldenweiser, 2005, s. 258). Orta Asya Yahudileri de İslam Dünyası'ndaki tüm diğer Zimmiler gibi Cizye vergisi vermişlerdir. Fakat bu vergiler Kalantor'a karşı sorumlu olan Yahudi tahsildarlar tarafından toplanmıştır.

Rus işgali öncesindeki dönemde Orta Asya Yahudileri arasındaki en gözde meslek dokumacılık ve kumaş boyamacılığı olmuştur (Goldenweiser, 2005, s. 259). 19. yüzyılda bölgeyi dolaşan Avrupalı seyyahlar bölgedeki Yahudileri boyalı ellerinden tanıdıklarını ifade etmiştir. Fakat kumaş boyama Yahudiler'in iştiğal ettiği tek iş değildir. Yahudiler ayrıca ipek ve pamuklu kumaş dokumacılığı, terzilik, el sanatları, kuyumculuk ve alkollü içki üretimi ile de iştiğal etmiştir. Fakat bu işlerle uğraşan Yahudi sayısı oldukça azdır. Çünkü Buhara Yahudileri'nin ekonomik faaliyetlerine getirilmiş yasal sınırlamalar bulunmaktadır (Goldenweiser, 2005, s. 259).

1802 yılında Benjamin isimli Yahudi Shklov (Rusya) Yahudileri'ne yazdığı bir mektupta, Yahudilerin Müslüman tüccarlara borç para verip, bankerlik yaptıkları anlatılmaktadır. Yine bu dönemlerde Yahudiler bölge ticaretinde etkin olmaya başlamışlar; şehirde üretilen malların (özellikle de o dönemde katma değeri en yüksek mal olan pamuğun) ticaretini ve Rusya'ya satışını tekellerine almışlardır (Pinkhasov, 2009).

Yahudiler bu dönemde Rus Çarlığını sınır bölgelerindeki şehirlerle ticaret yapmış, Rus mallarını Orta Asya'ya taşımışlardır. Bunun karşılığında da 1833 yılında çıkarılan bir yasa ile Orta Asya Yahudileri'nin de aynen Rus Yahudileri gibi istedikleri yerlere yerleşmelerine izin verilmiştir. Yine 1842'de Orenburg ve Troitsk Fuarlarına, 1844 yılında ise ülkenin en büyük fuarı olan Nijniy Novgorod (bugünkü Gorki şehri) Fuarı'na katılma imtiyazını elde etmişlerdir.

Orta Asya'da Rus İşgali-Çarlık İdaresi Dönemi

Orta Asya Yahudileri Rusların bölgeye gelişini iyi karşılamış, hatta çoğu yerde desteklemiştir, aynen daha sonra yaşanacak olan Sovyet işgalinde olduğu gibi (Pinkhasov, 2009) Orta Asya Yahudileri Rusların ilerlemesine yardımcı olmuştur. Bu yeni ele geçirilen bölgelerde Ruslar kendilerine destekçi olarak sadece Yahudileri bulmuştur. Bu yakınlığın temelinde ise Rus ve Yahudi tüccarların kurmuş olduğu karşılıklı çıkar ilişkisi vardır (Vishnevetski, 2004). Yahudiler Semerkant'ın alınması sırasında (1868) Ruslara yardım etmiştir. Çünkü Yahudiler Rus işgali ile Haraç ve Cizye ödemekten kurtulacaklarını düşündükleri için Rusları kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Yine aynı yıl yapılan anlaşma ile Buhara Hanlığı Çarlık Rusyası'nın koruması altına girmiştir. Bunun sonucunda Buhara Hanlığı sınırları içinde yaşayan Yahudiler de Rusya'nın koruması altına girmiştir. Buhara Hanlığı Çarlık Rusyası'nın Türkistan Valiliği'ne bağlanmıştır. Yahudiler, Buhara Hanlığı'nın Rus koruması altına girmesi ile kendilerini bağlayan pek çok yasaklamadan kurtulmuştur. Bunlardan biri de, daha önce de ifade edilmiş olan ikamet sınırlaması ve zorunluluğudur. Bu sınırlamanın kalkması ile Buhara'daki Yahudiler Semerkant, Taşkent, Kızıl Orda (Perovsk), Kazalinsk, Evliya Ata (Cambul) ve Fergana'ya (Skobelev) yerleşmişlerdir. Fakat bu hareketlilik Rusları ürkütmüş ve bunun sonucunda Yahudiler bazı şehirlerden çıkarılmıştır (Pinkhasov, 2009).

Çarlık, Türkistan/Orta Asya'yı ele geçirmiştir ama önemli merkezlerden birisi olan Buhara, Rus işgalinden sonra da 50 yıl kadar özerk olarak kalmaya devam etmiştir (Vishnevetski, 2004). İşgalin ilk yıllarında Ruslar Yahudilerin desteğini sağlamak için bazı girişimlerde bulunmuştur zira Yahudiler onlara göre Orta Asya'daki en güvenilecek gruptan birisidir. (Vishnevetski, 2004). Yeni yönetim de Yahudilerin özerkliğine dokunmamış ve resmi bir Haham (Kazyonny Ravzin) atamıştır. Bu yüzden 1868 tarihli Çarlık Rusyası ve Buhara Hanlığı arasında imzalanan anlaşma Yahudilerin haklarına da değinmektedir. Bu anlaşmaya göre Yahudiler, Buhara'da özgürce yaşayabilecek, serbest şekilde ticaret yapabilecek ve gayrimenkul edinebilecektir. 1866 ve 1872'de imzalanan kararnamelerle Buhara, Hive ve Hokant'taki Yahudilerin Rus vatandaşlığına alınacağı ilan edilmiştir. Bu da Orta Asya Yahudileri'nin ticari ilişkilerinde fazladan bir fayda sağlamalarına zemin hazırlamıştır. Bunun sonucunda da 1876-1916 yılları arasındaki dönemde bir düzineden fazla Yahudi banker, emlakçı, tüccar, fabrikatör, büyük toprak sahibi vb. olarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan en bilinenleri ise: Vadiyayev Kardeşler, Potilahov, Davidov, Mullakandov, Kalantarov, Kalenderev, Pinhasov, Rubinov, Simhayev, Fuzailov, Iglanov ve Yagudaev aileleridir. Bunların çoğu dünya çapında tanınmaktadır, pek çok Batı ülkesi ve Avrupa Rusyası'ndaki şehirlerde yazıhaneleri, şubeleri ve fabrikaları vardır. Bu fabrikalar özellikle Orta Asya'da üretilen ve bu tüccarlar tarafından ucuza alınan pamuk ve ipeği işlemiştir. Bu türden işletmeler arasında en bilinenleri Vadiyayev, Potilahov ve Davidov'dur (Pinkhasov, 2009).

Orta Asyalı Yahudi tüccarlar bölgeyi ve bölgenin şartlarını daha iyi bildikleri için Rus rakiplerine göre daha avantajlıydılar. Bu avantaj sonucunda Orta Asya Yahudileri'nin kısa sürede hızla zenginleşmesi üzerine Buhara Hanı onlardan alınan vergilerin attırılmasına karar vermiştir. Fakat bu uygulamasında

unuttuğu veya gözardı ettiği bir nokta vardır, Yahudiler eskisi gibi belirli yerlerde ikamet etmek zorunda değildir ve bu fazla vergiyi ödememek için Orta Asya'nın diğer şehirlerine dağılmışlardır. Buhara'dan dışarı olan bu göç sonucunda özellikle Semerkant ve Taşkent gibi şehirlerdeki Yahudi nüfusu hızla artmıştır. Yaşanan bu göç yüzünden bozulan denge ve Yahudilerle Rus tüccarlar arasında yaşanan kıran kırana rekabet yüzünden Çarlık idaresi olaya müdahale etme ve bazı düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuştur. Bu düzenlemelerin temel amacı ise yeni bölgelerde iş yapan Rus tüccarları korumaktır. Fakat Orta Asya Yahudileri bu durumun üstesinden gelmiş Ruslarla ilişkilerini yoluna koymuş ve onlara Çar'ın sadık bendeleri olabileceklerini ispatlamışlardır. Ancak daha önce de Buhara Hanı'na aynı sadakatle hizmet etmişlerdir. Aron Kandın bu duruma en iyi örneklerden biridir. Aron Kandın, 1865-1885 yılları arasında hüküm sürmüş olan Emir Muzafferiddin'in ve Seyid Ahmed Bahadır Han'ın Maliye Bakanlığını yapmıştır (Pinkhasov, 2009; Goldenweiser, 2005, s. 260; Tolmas, 2006, s. 119-120). Çarlık Rusyası idarecilerinin de güveninin kazanılması sonucunda içlerinden bazıları Orta Asya şehirlerine Çar'ın temsilcisi olarak dahi atanmışlardır. Buna en güzel örnek ise Semerkant'ın en zengin adamı olan Moşe Mullakandov'dur. (1839-1902) Şehirde II. Aleksandr'ın temsilciliğini ve Semerkant Rus Bankası'nın muhasebeciliğini yapmıştır (Goldenweiser, 2005, s. 260). Ancak Çarlık Rusyası'nın Yahudilere karşı olan sempatisi 1881 yılında cereyan eden Çar II. Aleksander suikastinden sonra değişmiştir. II. Aleksander'in yerine geçen III. Aleksander, Yahudi karşıtı bir dizi yasa çıkartmıştır. Örneğin 1882 yılında Türkistan'da yerleşik Yahudilerin idari görevlere getirilmesi yasaklanmıştır (Kaganovich, 2016, s. 28).

Orta Asya 1888 yılından sonra tamamen Rus kontrolüne girince, Yahudiler Trans Hazar Bölgesi'nden (Krai) çıkarılmaları

konusunda da bir emir yayınlanmıştır. Fakat bu emrin uygulanmasının bölgedeki Rus tüccarlara da zarar verebileceği gerekçesiyle, yerine getirilmesi ertelenmiştir. 1880'lerde ticarete artan rekabetin etkisiyle, Çarlık Rusyası kendi ticaret ve sanayisini korumak için sert tedbirler uygulama kararı almıştır. Bu da Ruslarla Orta Asya Yahudileri arasındaki konsensusu bozmuştur. Durumdan tedirgin olan Yahudiler, bu yasa hiçbir zaman uygulamaya konulmasa da başka bölge ve ülkelere göç etmiştir (Vishnevetski, 2004).

1887-1889 yıllarını kapsayan dönemde Orta Asya Yahudileri Rus idaresi tarafından iki gruba ayrılmıştır: Bölgenin yerlisi olan Yahudiler ve sonradan gelenler. Bu ayırmada esas alınan ölçüt ise Rus işgalinin başlangıcıdır. Türkistan Krai'nin yerlisi olarak kabul edilecek grup, bu bölgede Ruslar gelmeden önce yaşayanları kapsamıştır. İkinci grup ise bu bölgede kendisinin veya atalarının yaşamış olduğunu ispat edemeyenlerdir. İlk grup Müslüman ahali ile aynı haklara sahip olmuştur. İkinci grup ise yabancı statüsüne alınmıştır. Bu yüzden de hakları sınırlı olmuştur. Bu durum 1905 Devrimi esnasında düzeltilmiş ve bu gruptan olan Yahudilere 1905'ten sonra eski ikametgâhlarına dönme izni verilmiştir. Fakat bu tarihe kadar yabancı statüsündeki Yahudiler Oş, Katta-Kurgan, Törtköl'de (eski adı Petro-Aleksandrovsk) ikamete tabi tutulmuştur. Bu üç şehir de İpekyolu ve diğer ticaret yollarından uzaktır ve sanayisi de gelişmemiştir (Vishnevetski, 2004).

1866 ve 1872 düzenlemeleri ile Orta Asya Yahudileri'nin Rus vatandaşlığına kabul edilme ihtimali oldukça düşük olmuştur. 1892 yılında Türkistan Genel Valiliği yayınladığı gizli bir kararname ile Orta Asya Yahudileri'nin Valilik sorumluluğundaki bölgeye girmesini yasaklamıştır. Buna ek olarak Çar II. Nikola 20 Kasım 1898'de yapılan bir hükümet toplantısı kararına Orta Asya Yahudilerine karşı takınılacak tavır ve tutumu açıklayan bir karar ekletmiştir. Bu karara göre

Çarlığın Orta Asya'daki öncelikli amaçlarından biri de Türkistan ve Bozkır Genel Valiliği'ni Yahudilerin zararlı faaliyetlerinden mümkün olduğunca korumaktır (Vishnevetski, 2004). Zira Yahudiler Rusya'da Yahudilerin genel olarak büyü vb. karanlık işlerle uğraşan ve Hıristiyanlığı ifsad etmek için çalışan ahlak düşmanı olarak görülmüştür (Dubnow, 2001, s. 37). Yahudilerin ek olarak "Mesih'in Katili" olarak görülmeleri, Yahudilerin Çarlık yönetimini etki altına almak için Jidovsta Hareketi örneğinde olduğu gibi idareye yönelik kulis faaliyetleri ve son olarak da sahip oldukları ticari ve ekonomik güç de bu olumsuz algının güçlenmesine sebep olmuş, Hıristiyan nüfus tarafından rakip olarak algılanmalarını beraberinde getirmiştir (Topçu, 2020, s. 896).

Bu saiklerin etkisi ile hazırlanan Kararname tüm girişimlere rağmen ölü doğmuş ve uygulamada oldukça sınırlı kalmıştır. Bu kararnamenin uygulanamamasında bölgedeki Rus idaresinin zaafı ve özellikle de rüşvet, oldukça etkili olmuştur. Bu yüzden kararnamenin yürürlüğe girmesi önce 1909, daha sonra da 1910 yılına ertelenmiştir. Bu sürede Türkistan Yahudileri'nin Baş hahamı Salamon Tajer bu konu ile özel olarak ilgilenmiştir. Zengin Buharalı tüccarlar ve avukatlar vasıtasıyla hükümete başvurmuş ve kararnamenin uygulanmasını ertelemeye muvaffak olmuştur. Üstüne üstlük Hokant, Margelen ve Semerkant'ı da Yahudi ikametine uygun yerler listesine ekletmeyi başarmıştır (Vishnevetski, 2004).

1910 yılında Türkistan bölgesindeki durumu yerinde tetkik etmek için kurulan Kont Pahlen Komisyonu bölgedeki Yahudilerle ilgili ek kararnamelerin yayınlanmasını önermiştir. Bunun üzerine Çarlık idaresi ile Yahudilerin arası açılmış, Yahudiler, Çarlık İdaresi tarafından "halkın malını çalan hırsızlar" olarak tarif edilmiştir. Bunun da temel sebebi ekonomik ve ticari açıdan güçlenen Yahudilerin, elde ettikleri ekonomik gücü kötü yönde kullanarak zamanla birçok şehirde

tekelleşme yoluna gitmeleri, şehir ticaretini kontrol altına alarak rakiplerine yaşama hakkı vermemeleridir. Bu konuda alkol ve tütün ticaretinde yaşananlar en güzel örnektir. Yahudiler piyasayı kontrol ettikleri için fiyatları istedikleri gibi belirleyebilmiş ve ucuza aldıkları bu emtiaları oldukça yüksek fiyatlardan satmıştır (Topçu, 2020, s. 896).

Bu dönemde Orta Asya Müslümanları arasında kültürel ve eğitim alanında yenilenme ile yenilenmeyi savunan Cedidçiler de Yahudiler ve Ermenilere, olumsuz faaliyetleri yüzünden, düşmanca bir tavır takınmıştır. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile Yahudi konusu gündemden düşmüştür (Vishnevetski, 2004).

Orta Asya'da Rus işgali sayıları oldukça az ama iktisadi güçleri oldukça fazla olan Orta Asya Yahudileri'nin bölgede etkinliklerini arttırmalarına, geleneksel tüccarlıktan çıkıp işadamı ve sanayici olmalarına imkân sağlamıştır. Fakat bu yeni durum kumaş boyama vb. işlerde çalışan Yahudilerin işsiz kalması ve fakirleşmesini de beraberinde getirmiştir. Bu yüzden de dokumacılık ve kumaş boyama işi ile uğraşan Yahudiler başka işlere yönelmiştir. Bu da bölgenin ticari hayatında bir dalgalanmaya sebep olmuş, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı arasındaki dönemde berberlik ve ayakkabıcılık gibi meslekler Yahudilerin kontrolüne girmiştir. Bu gelişmede bölgenin ulaşılabilirliğinin artmasının da önemli etkisi olmuştur. 1880-1905 yılları arasında inşa edilen Trans Hazar demiryolu Orta Asya'nın seyahat süreleri haftalar ve aylardan günler seviyesine çektiği için bölgeyi ulaşılabilir bir hale getirmiştir. Bunun sonucunda ise Rusya'nın diğer bölgelerinden Orta Asya'ya yeni bir göç hareketi ortaya çıkmıştır. Demiryolu, Semerkant, Buhara ve Taşkent güzergâhını izlemiş ve bu bölgeleri Çarlık Rusyası'nın geri kalan kısmına bağlamıştır. Bu bağlamda bölgenin daha sakin olacağını düşünen Rus Yahudileri de bölgeye göç etmiştir. Bu

sayede de Orta Asya Yahudileri çok uzun bir sürenin ardından kendi dışlarındaki dünya ile ilk kez doğrudan ve aracısız olarak irtibat kurabilmiştir. Fakat bunun yanında demiryolu bölgeye daha önce de değindiğimiz gibi yeni göçmenler, ucuz tekstil ürünleri vb. gelmesini sağlayarak geleneksel iktisadi yapıyı ciddi şekilde bozmuştur (Vishnevetski, 2004).

Ulaşım imkânlarının gelişmesi sonucunda 19. yüzyılın ortalarında Orta Asya Yahudileri Filistin'e göç etmeye başlamıştır. Bu kapsamda başta Kudüs olmak üzere Hayfa, Safed ve Tiberias'a yerleşmişlerdir. Kudüs'te oturdukları yere bugün Buhara Mahallesi denilmektedir. Orta Asya Yahudileri Kudüs'te Çağatay Türkçesi ve Farsça baskı yapan bir matbaa kurmuş ve burada bastıkları kitapları Türkistan'a göndermiştir (Pinkhasov, 2009). Rus işgali eğitim alanında da değişimi beraberinde getirmiştir. Hamle (Heder) okulları ile birlikte seküler ilkelere göre eğitim veren okullar da ortaya çıkmış ve büyük bir ilgi görmüştür. Fakat bu yeni ve seküler eğitim veren okullarda görev yapan öğretmenler de Kudüs'te eğitim almış Orta Asya Yahudileri arasından seçilmiştir. Seküler eğitim veren okullar Çarlık Rusyası idaresi tarafından desteklenmiştir ama bununla birlikte diğer okullara da eğitim izni verilmiştir. Seküler okullarda eğitim dili tahmin edileceği üzere Rusça'dır. Eğitimde ortaya çıkan bu gelişme, onunla ilgili basın-yayın gibi bağlantılı sektörleri de harekete geçirmiştir (Vishnevetski, 2004).

Sovyet İdaresi Dönemi

Çarlık Rusyası toprakları olan bölgede Sovyet İdaresi'nin tesisi ile sonuçlanan 3 yıllık dönemde (1917-1920 yılları arası) Orta Asya Yahudileri Rusların yanında yer almıştır. Orta Asya Yahudileri'nin büyük bir kısmı Bolşevik Devrimi'ni desteklemiştir zira devrimin onların iktisadi durumlarını daha da iyileştireceği ve sosyal statülerinde iyileşmeye sebep

olacağını düşünmüşlerdir (Vishnevetski, 2004). Fakat Türkistan'daki radikal Yahudi entelijansiyası bağımsız bir cumhuriyet kurulması fikrine destek vermiştir. Kurulacak olan bu cumhuriyetin bağımsız olması veya Rusya'ya bağlı olması o kadar önemli değildir. Bu yüzden Buhara Yahudileri'nden iki temsilci Rafael Potilahov ve Jacop Va'diyayev kısa bir süre yaşayan Hokand Özerk Cumhuriyeti'nde bakanlık olarak görev almıştır. Yahudi topluluğu içindeki radikaller bu dönemde Cedidcileri de desteklemiştir. Bunlardan birisi olan Yunusov, 1918 yılında gerçekleşen bir Cedidci gösteriden sonra idam edilmiştir (Vishnevetski, 2004).

Ancak Sovyet rejiminin bölgede yerleşmesi Orta Asya Yahudilerinin beklediği bir şekilde sonuçlanmamış, özellikle Kolektifleştirme ve Kolhozlaşma gibi ekonomik uygulamalar sonucunda bölgedeki ekonomik ve ticari yapı tamamıyla devletleştirildiği için Orta Asya Yahudileri'nin altın çağı sona ermiştir. Pek çoğu iç savaş döneminde olaylara karıştıkları için haklarını ve imtiyazlarını kaybetmiştir. Tüccarlara ağır vergiler konulmuş ve çoğu da hükümet kurumları ve kolektif çiftliklerde işçi olarak çalışmaya gönderilmiştir. Terziler, ayakkabıcılar ve berberler kooperatifler çatısı altında birleştirilmiştir. Binlerce Yahudi kolhozlar yüzünden kendi dükkânları ve ticarethanelerini kapatmak ve işçi olarak çalışmak zorunda kalmıştır (Amitin ve Yuabov, 1935, s. 126-135). Bu yüzden Yahudilerin bir kısmı Sovyetler Birliğinden ayrılmak zorunda kalmıştır. 1920 yılından sonra bu sayı hızla artmıştır. Bu sayı öyle artmıştır ki, 1930'lu yıllarda Sovyet idaresi ülkenin güney sınırını kapatmak zorunda dahi kalmıştır (Loy, 2014, s. 315).

Kolektifleştirme politikası kapsamında 1926 yılından itibaren de OZET (Yahudiler Arasında Ziraatın Teşviki Örgütü) Özbekistan'da pek çok Yahudi Kolhozu kurmak için girişimde bulunmuş ve bunlardan 26 tane kurmaya da muvaffak

olmuştur. Ancak bu girişim beklenen ilgiyi görmemiş ve kısa sürede başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1950 yılında bunlardan sadece iki tanesi faaliyettedir (Vishnevetski, 2004). Sovyet döneminde Hıristiyanlar ve Müslümanlara getirilen yasaklamalardan Yahudiler muaf tutulmamış, onların da ibadetlerini yapmaları yasaklanmıştır (Loy, 2014, s. 307-336).

Orta Asya, Sovyet demir perdesinin arkasında kalsa da dışarı ile olan irtibatı tam olarak kesilmemiştir. Buna en güzel örnek ise 1956 Süveyş Krizi sırasında Özbekistan ve Tacikistan'da Orta Asya Yahudileri'nin adlarını taşıyan yazı ve makaleler çıkmış olmasıdır. Benzer bir gelişme 1967 Altıgün Savaşı'ndan sonra da yaşanmıştır. 1973 Ramazan Savaşı (Yom Kippur) sonrasında ise seçilmiş kişiler meydanlarda konuşmuş ve İsrail kınamıştır ancak bunun Sovyet idaresinin zoru ile yapıldığı gayet açıktır.

Eğitim konusuna gelince, Sovyet döneminde seküler eğitim veren okullara ağırlık verildi. Bu okullardaki ilk öğretmenler ise Aşkenazi Yahudileri'dir. Fakat Aşkenaziler Orta Asya Yahudilerinin konuştuğu dil ve lehçeyi konuşmamaktadır ve Aşkenazilerle Buhara/Orta Asya Yahudileri çoğunlukla ayrı mahallelerde yaşamıştır. Aşkenaziler daha çok şehirlerin modern (Rus) mahallelerini yerleşmek için tercih etmişlerdir (Kaye, 2021, s. 24). Başlarda Aşkenazi Yahudileri'nin görev aldığı okullardaki eğitim dili İbranice'dir. Ancak 1923 yılından sonra İbranice'nin yerini Orta Asya Yahudilerinin konuştuğu Tacik lehçesi almıştır. Bu kapsamda 1921 yılında duyulan ihtiyaç üzerine Taşkent'te bir öğretmen okulu açılmıştır (Pinkhasov, 2009).

Orta Asya'nın Sovyet döneminde 5 ayrı cumhuriyete bölünmesinden sonra Orta Asya Yahudileri bu yeni yapılanmada da görev almıştır. Örneğin Avram Abdurrahmanov Özbekistan Adalet Bakanı, İskiyo Yuabov da Özbekistan Milli Azınlıklar Bakanı olarak görev yapmıştır. Yine

İliya Leviyev Tacikistan Yüksek Sovyeti'nin sekreterliğini yapmıştır. 1930'larda Zina Kurayeva SSCB Yüksek Sovyeti'ne seçilmiştir (Pinkhasov, 2009). Fakat 1930-1938 arasında Stalin'in yürüttüğü temizlik harekâtı esnasında bu durum değişmiş ve eski rahatlık büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Kendisi de bir Gürcü Yahudisi olan Stalin, Alman saldırısı öncesinde bu türden bir tasfiye ve gözdağı hareketinin herkesi bir arada tutmak için gerekli olduğunu, muhalefeti bastıracağını düşünmüştür. Bu tutum sonucunda Orta Asya Yahudileri'nin kültüründeki Orta Asya etkisi azalmış, bunun yerini Rus etkisi almıştır.

İsrail'e ve Diğer Ükelere Göçler

Orta Asya'dan Filistin'e yapılan ilk göçler 19. yüzyılın başlarına kadar gider. Orta Asya Yahudileri'nin Kudüse ilk göçü (Aliyah) esnasında 1.500 kadar Yahudi Orta Asya'dan bölgeye göç etmiştir. Bu da o dönemde tüm Orta Asya Yahudileri'nin ortalama olarak %10'una denk gelen bir rakamdır (Pinkhasov, 2009). Çarlık Rusyası'ndan ilk Yahudi göçü 1880'den sonra olmuştur. 1882-1914 yılları arasında yapılan göçlerin büyük çoğunluğu Amerika kıtasına, çok azı Filistin'e yönelmiştir. Bu göçler sonucunda 1890 yılında Kudüs'te "Rehovot" isimli bir grup kurulmuştur. (Bugün burası Buhara Mahallesi olarak adlandırılmaktadır.) Bu göçler Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar devam etmiştir (Vishnevetski, 2004).

İkinci göç dalgası ise 1920'ler de başlamış ve 30'lara kadar sürmüştür. Bu süreçte gidenlerin sayısı hakkında sağlıklı rakamlar yoktur. Bu göç şu şekilde olmuştur: Öncelikle Müslüman rehberler Yahudileri İran veya Afganistan'a geçirmiştir. Yahudiler buralarda İngiliz Konsoloslukları'ndan geçiş vizesi almış ve Odesa'ya (Ukrayna) gitmiştir. Odesa'dan da gemilerle ve kendilerini Afganlı, İranlı veya Türk olarak gösteren belgelerin de yardımıyla, Türkiye'ye geçmişlerdir.

İstanbul'dan da Filistin'e gidiş bileti alınmış ve yolculuk Filistin'e ulaşılması ile son bulmuştur (Pinkhasov, 2009).

Sovyet döneminde son Yahudi göçü 1972-1975 yılları arasında yapılmış ve 8.000 kadar Yahudi bölgeyi terk ederek İsrail'e gitmişti. İsrail'in kurulmasından bu yana Orta Asya'dan Ortadoğu'ya 3 göç (Aliyah) yaşanmıştır. Bunlardan birincisi Altıgün Savaşı (1967) öncesindedir. İkincisi 1970'lerde ve 1980'lerin başındadır. Üçüncüsü ise 1985 yılında Perestroika ile başlamıştır ve hala aralıklarla sürmektedir (Pinkhasov, 2009).

Orta Asya Yahudileri'nin büyük kısmı başkent Tel-Aviv'de, ülkenin orta kısımlarında, Beerşeva (Birüssebi) ve Kudüs'te yaşamaktadır. Toplam nüfuslarının 100.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Buharskaya Gazeta (Buhara Gazetesi) isimli bir gazete çıkarmakta ve kültürlerini korumaya çalışmaktadırlar. Ancak Orta Asya Yahudileri'nin hepsi İsrail'e göç etmemiştir. Orta Asya ve Rusya Yahudileri'nin İsrail'e çok fazla yük getireceği için Amerika'ya göç etmeleri önerilmiştir. Amerika ve Kanada da bir kısım Orta Asya Yahudisi yaşamaktadır. Sayıları 60.000 olarak tahmin edilmektedir. (50.000 kadarının New York Queens'te yaşadığı ifade edilmektedir.) Amerika'ya ilk kez 20. yüzyılın başlarında gitmişlerdir ama asıl göç 60'lı ve 70'li yıllarda olmuştur (Richman, 1991).

Orta Asya Yahudi Edebiyatı

14.-20. yüzyıl arasında Orta Asya Yahudileri arasında edebi eser üretimi de olmuştur. Bu eserler arasında Farsça-İbranice sözlükler, Tanakh'ın İbranice'den Farsça'ya çevirileri ile Farsça şiirler vb. bulunmaktadır (Netzer, t.y., s. 139-156). Orta Asya'da bilinen ilk Yahudi edebi eseri Sefer ha-Melizah adlı İbranice-Farsça sözlüktür. Yazarı Ürgençli Sholomo bin Shmuel'dir (Kaye, 2021, s. 15-16; Bacher, 1900). 16. yüzyıla kadar Orta Asya, İran ve Afganistan Yahudileri tek bir topluluktur. Farsça ve

İbranice karışımı bir dil konuşmuşlardır. Buna daha sonraları Türkçe ve Rusça da karışmıştır. Bu yüzden de ortak bir edebiyatları ve dilleri (daha doğrusu lehçeleri) vardır (Pinkhasov, 2009). Bu noktada Vera Basch Moreen Orta Asya Yahudi edebiyatını iki dini ve edebi akımın bir sentezi olduğunu iddia etmektedir. Bu iki akım veya kaynaktan biri Yahudi Tevrat yorum geleneği, diğeri ise İran-İslam edebi geleneğidir. Ona göre Orta Asyalı Yahudi yazarlar, örneğin Havaca Buhara-i (17. yüzyılın başı), Yusuf bin İshak bin Musa (18. yüzyıl) hem klasik İran şiiri hem de Şahin-i Şirazi (14. yüzyıl) ve İmrani (15. yüzyıl) gibi İran Yahudisi yazarların çalışmalarından etkilenmiştir (Moreen, 2000, s. 11-12).

İran'da Safevilerin başa gelmesi ve Osmanlı-Safevi siyasi rekabeti bu bütünlüğün bozulmasına, tüm Orta Asya ile birlikte buradaki Yahudi topluluğunun da dünyanın geri kalan kısmından kısmen izole olmasına ve kendi içine kapanmasına sebep olmuştur. Fakat bununla birlikte bölgede edebi faaliyetler de devam etmiştir. 16. yüzyıl başlarında Şair Hoca Buhari Danyal Peygamber'in hayatını anlatan bir eser kaleme almıştır; "Danyalname". 17 yüzyılda yine şair Elişa bin Samuel Ragıp "Ben ha melik ve ha Sufi/ Hükümdar ile Sufi" adlı bir hikâyeye yazmıştır. 18. yüzyılda Joseph bin Isaac, Buhari Makkabileri'ni anlattığı "Antonyusname" ve "Heft Birader/Yedi kardeşler" adlı iki kitap kaleme almıştır. Fakat bunlardan Yedi Kardeşler adlı hikâyeye de çalıntıdır. Buhari, bu hikâyeyi 15. yüzyılın sonu-16. yüzyılın başı arasında yaşamış İranlı Yahudi şair İmrani'nin bir şiirinden almıştır. Çünkü İmrani ve Şirazi gibi Orta Asya Yahudisi yazarlar yüzyıllar boyunca kendi takipçilerini etkilemiştir (Loy, 2014, s. 311).

Orta Asya Yahudileri arasında her yüzyıla bir eser geleneği 19. yüzyılda da sürmüştür. İbrahim ibni Ebulhayr, İslamiyeti kabul etmediği için öldürülen Hudeyd'e bir şiir yazmıştır. Haham Simeon Haham (1843-1910) 1890'da Kudüs'e gitmiş ve Eretz

İsrail için bir vakıf kurmuştur. Vakıf, Buhara Yahudi edebiyatından tercüme yapacaktır. En önemli çalışması Tevrat ve İncil'in Farsçaya çevrilmesi ve Abraham Mapu'nun "Ahavat Ziyon"unu tercüme etmek olmuştur. Simon Haham da İmrani ve Şirazi gibi kendisinden sonra gelen Orta Asyalı Yahudi yazarları etkilemiştir (Rypka, 1968, s. 735-740).

Orta Asya Yahudi edebiyatı Sovyet döneminde Sovyet edebiyatının gittiği yolu takip etmiştir. En önemli çıktıları düzyazılar ve hikâyeler olmuştur. Bu dönemin en önemli ve bilinen temsilcileri ise: J. Hayyimov, N. Fuzailov, M. Yitsakbayev, B. Kalenderov, G. Semendarov'dur. Drama ise daha çok Özbek edebiyatının etkisinde kalmıştır. En bilinen drama yazarları ise J. Hayyimov ve J. Amonov'dur. Şiir de ise Tacik etkisi ağır basmıştır. En bilinen Yahudi şair Muhip (Mordechai Bakhayev) ve Y. Kurayov'dur (Pinkhasov, 2009).

1920 ve 30'lu yıllardaki Orta Asya Yahudi edebiyatı hem şiir hem de nesir açısından bir canlanma yaşamış olmakla beraber bir süre sonra çıkmaz sokağa da girmiştir. Orta Asya'daki Sovyet idaresinin ilk yirmi yılında yine Sovyet idaresinin de teşviki ile Sovyet edebiyatının Buhara Yahudi kısmı kurulmuştur. Ancak büyük destekle, Sovyet Milliyetler Politikası kapsamında kurulan bu edebi tarz daha sonra Sovyetler Birliği'nin kültürel haritasından silinmiştir (Loy, 2014, s. 308).

1920 ve 1930'lu yıllarda Sovyet Milliyetler Politikası kapsamında Sovyetler Birliği Komünist Partisi yerel dillerin mümkün olduğunca fazla kullanımını teşvik etmiş, bu kararlar irtibatlı olarak yerel nüfusun kendi cumhuriyetlerindeki idari kadrolarda daha fazla istihdamını emretmiştir (Baldauf, 1993; Rzehak, 2001). Yine bu kapsamda da etnik gruplar arasındaki farklılıklar ön plana çıkarılmış, keza Orta Asya Yahudileri'ne verilen sosyo-kültürel destek de arttırılmıştır (Slezkine, 2004, s. 250).

Edebiyata verilen bu destek sayesinde bir dizi kitap, dergi, gazete ve tercüme risale de Yahudilerin konuştuğu lehçede yayınlanmıştır (Rzehak, 2008, s. 37-55). 1925 yılında Buhara Yahudileri'nin entelektüellerinden oluşan bir grup Tacikçe Roşnoi (Işık) adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. İlk başlarda oldukça küçük bir bütçe ile ancak haftalık olarak yayınlanabilen gazete İbrani alfabesi ile basılmış ve sınırlı bir dağıtımı olmuştur. Roşnoi'yi çıkaran grup temelde bölgede yayınlanan ilk Yahudi gazetesi olan Rahamin'i (Merhamet) yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Rahamin gazetesi 1910-1914 yılları arasında o zamanki ismi ile Skobolev, şimdiki adıyla Fergana'da, Tacikçe olarak yayınlanmıştır (Loy, 2014, s. 313). Bu dönemde Orta Asya Yahudileri'nin basın konusundaki öncülerinden birisi de gazeteci Aron Saidov olmuştur (Pinkhasov, 2009).

Roşnoi, kısa sürede Sovyet yanlısı Orta Asya Yahudileri'nin merkezi haline gelmiştir. Bu sayede 1927 yılından sonra Sovyet idaresinin mali desteğini de almıştır (Aulov, 2005, s. 125-146). 1929 yılından itibaren gazetede Latin alfabesi de kullanılmaya başlanmıştır ancak İbrani alfabesinin kullanımı 1931 yılına kadar sürmüştür (Loy, 2014, s. 313-314). 1930 yılında Roşnoi, Bayrak-ı Mihnet (İşçi Bayrağı) adını almış ve merkezi de Semerkant'tan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti olan Taşkent'e taşınmıştır. Bayrak-ı Mihnet'i aylık edebi ve sosyopolitik dergi olan Hayat-ı Mihmet'in, bir yıl sonra, 1931'de kurulması izlemiştir. Eki olan Varak-i Edebiyat-ı Nefis ile Hayat-ı Mihnet dergisi Orta Asya ve özelde Buhara Yahudileri'nin en önemli yayın platformlarından birisi olmuştur (Zand, 1991, s. 404). Öyle ki 1930'lu yıllarda yazarlıkla iştigal eden bütün Yahudi yazarlar ya Bayrak-ı Mihnet'te çalışmış ya da bu dergi ile irtibatlı olmuştur (Loy, 2014, s. 314).

Bu dönemin gazeteleri bölgede yayınlanan Hayat-ı Mihnet (Çalışma Hayatı) ve yukarıda da adı zikredilen Roşnoi'dir. Bunu

birkaç yıl sonra Semerkant'ta Buhara şivesi ile oyun sergileyen bir tiyatronun açılması izlemiştir. Yine 1930'lu yıllarda Taşkent, Yahudilere hitap eden yayınların basıldığı bir merkez haline gelmiştir (Pinkhasov, 2009).

Ancak bu durum 1930'lu yılların sonlarına doğru değişmiştir. 1938-1940 yılları arasında Orta Asya Yahudileri'nin tüm kültürel kurum ve faaliyetleri yasaklanmıştır. Bu faaliyetleri on yıl önce Sovyet yönetiminin kendisi bizzat cesaretlendirmiş ve teşvik etmiştir. Yahudilerin Tacik lehçesindeki yayınları durdurulmuş, içinde Türkçe ve İbranice kelimelerinde olduğu kendi lehçeleri de Tacikçe'nin bir kolu olarak nitelendirilmiştir. 1938 tasfiyesinde Orta Asya Yahudi topluluğunun öğretmen, yazar ve entelektüelleri tasfiye edilmiştir (Loy, 2014, s. 309; Loy, 2013, s. 73-90).

Sonuç

Orta Asya'ya ilk geliş tarihleri konusunda farklı rivayetler ve görüşler mevcut olmakla birlikte, Orta Asya Yahudileri uzunca bir süredir Horasan, Harezm ve Maveraünnehir bölgesinde yaşamıştır. Bu grup bölgenin Çarlık Rusyası idaresi altına girmesinden sonra ortaya çıkan ticaret ve iş fırsatlarının da cazibesi sonucunda Fergana ve Hisar Vadileri ile komşu Kırgızistan ve Kazakistan'ın yakın bölgelerine de yayılmışlardır. Bu dağılma sonucunda kendilerine farklı şehirlerle, bölgelerde kültürel merkezler oluşturmuşlardır. Bunun sonucunda neredeyse her şehirdeki Yahudi topluluğu diğerlerinden değişen oranlarda dahi olsa farklılaşmıştır. Bu topluluklar ana akım Yahudi düşünce ve inançlarından uzunca bir süre izole halde kaldıkları için kendi kültürel pratiklerini geliştirmiş, inançlarında farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşmaların ortaya çıkmasındaki ana sebep Orta Asya kültürü ve İslam dini ve Hıristiyanlıkla olan etkileşimlerdir. Ancak bu farklılaşma zaman içerisinde azalmış, Orta Asya'nın Çarlık Rusyası

tarafından işgalinden sonra Yahudilerin özellikle ticaretle olmak üzere bölgedeki gücü ve etkisi daha da artmıştır. Bu etki Sovyet dönemine kadar artarak devam etmiş, yine bu dönemde artan güçleri sonrasında Filistin'e bölgeden ilk göçler de yaşanmıştır. Bu göçler Sovyet dönemindeki kolektifleştirme uygulaması yüzünden daha artmıştır çünkü kendilerine ait ticarethaneleri ve işleri kaybeden ve işçi olmaya zorlanan Orta Asya Yahudileri başta Amerika ve İsrail olmak üzere bölgeden göç etmişlerdir.

Kaynakça

Adler, M. N. (1935). *The Itinerary of Benjamin of Tudela: Critical Text, Translation and Commentary*, Londra: Oxford University Press.

Amitin-Sapiro, Z.L.-Yuabov, I.M. (1935). *Nacioal'nie Mensistve Uzbekistana*. Taşkent: Gosizdat UzSSR.

Aulov, V. (2005). *Gazety i Zurnaly*. R. Pinxasov (Ed.). *Istoriya Buxarskix Evreev* 2. Cilt (içinde ss. 125-146). New York: Roshnoi.

Babakhanov, I. K (1951). *Voprosu o Proiskhozhdanii Evreev Musulman ve Bukhare*. No. 3, *Sovetskaia Etnografiia*.

Bacher, W. (1900). *Ein Hebraisch-Persisches Wörterbuch aus dem Vierzehnten Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter.

Baldauf, I. (1993). *Schriftreform und Schriftwechsel bei den Muslimschen Rußland-und Sowjettürken (1859-1937): Ein Symptom Ideengeschichtlicher und Kulturpolitischer Entwicklungen*. Budapeşte: Akademiai Kiado.

- Burnes, A. (1834). *Travels in Bokhara, Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia 2*. Cilt. Londra:John Murray.
- Dubnow, S. M. (2001). *History of the Jews in Russia and Poland — Volume I: From the Beginning Until the Death of Alexander I (1825)*. Illinois: Varda Books.
- Goldenwiser, R. L. (2005). The Bukharian Jews Through the Lenses of the 19th Century Russian Photographers. *Iran & The Caucasus*, 9(2), 257-272.
- Guandan, P. (1984). *Jews in Ancient China-A Historical Survey*. S. Shapiro (Ed.) *Jews in Old China* (içinde 46-102). New York: Hippocrene Books.
- Kaganovich, A. (2011). The Genealogy of the Bukhara Jews- Sources and Issues. *Sharsheret Hadorot, The Israel Genealogical Society Journal*, 26(3), 23-30.
- Kaganovich, A. (2016). *Druzia Ponevole: Rossia i Buxarskie Evrei, 1800-1917*. Moskova: Novoe Literaturnoe Obozrenie.
- Kaganovich, A. (2019). The Jewish Communities of Central Asia in the Medieval and Early Modern Periods. *Iranian Studies*, 52(5-6), 923-946.
- Kaye, M. (2021). *The Material Culture and Architecture of the Jews of Central Asia, 1800-1920*. Universiteit Leiden, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Loewenthal, R. (1961). The Jews of Bukhara. *Revue des Etudes Juives*, 120, 345-351.

- Loy, T. (2013). 'Unmasking Enemies' Again and Again? The Memoirs of Mordexay Bacaev and the Revenge of the Soviet Past. *ASIEN, The German Journal on Contemporary Asia*, 129, 73-90.
- Loy, T. (2014). Rise and Fall: Bukharan Jewish Literature of the 1920s and 1930s. *Cahier de Studia Iranica*, 20, 307-336.
- Moreen, V. B. (2000). In Queen Esther's Garden. An Anthology of Judeo-Persian Literature. New Haven-Londra: Yale University Press.
- Netzer, A. (t.y.). Judeo-Persian Communities IX, Judeo-Persian Literature. *Encyclopedia Iranica*, 15(2), 139-156.
- Pinkhasov, P. (2009). History of Bukharan Jews. Bukharan Jews Global Portal. <http://www.bukharianjews.com>
- Pinhasov, R. A. (2005), *Istoriya Buxarskix Evreev*. New York: Klub Roshnoi.
- Radloff, V. (1880). "Srednaya Zerefshanskaya Dolina," *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo 6. St. Petersburg: Obshchestva po Otdelu Etnografii*, 33-92.
- Richman, S. L. (1991). Let the Soviet Jews Come to America. *Cato Institute Foreign Policy Briefing*, No. 13, Washington.
- Rypka, J. (1968). An Outline of Judeo-Persian Literature. J. Rypka (Ed.). *History of Iranian Literature (içinde 735-740)*. Dordrecht: D. Reidel, Dordrecht.
- Rzehak, L. (2001). Vom Persischen zum Tadschikischen. Sprachliches Handeln und Sprachplanung in

Transoxanien Zwischen Tradition, Moderne und Sowjetmacht (1900-1956). Wiesbaden: Reichert Verlag.

Rzehak, L. (2008). The Linguistic Challenge: Bukharan Jews and Soviet Language Policy. I. Baldauf, M. Gammer ve T. Loy (Ed.). Bukharan Jews in the 20th Century. History, Experience and Narration (içinde 37-55). Wiesbaden: Reichert Verlag.

Shterenshis, M. (2013). Tamerlane and the Jews. Londra: Routledge.

Slezkine, Y. (2004). The Jewish Century. Princeton-Oxford: Princeton University Press.

Sukhareva, O. (1966). Bukhara 19 Nachala 20 Veka. Moskova.

Tolmas, C. (2006). Bukharan Jews: History, Language, Literature, Culture. Tel Aviv: World Bukharan Jewish Congress.

Topçu, M. (2020). Çarlık Rusyasında Yahudiler (Sosyo-politik, Tarihi ve İnanç Boyutlarıyla), *Tokat İlimiyat Dergisi*, 8(2), 894-899.

Vambery, A. (1864). Travels in Central Asia. Londra: John Murray.

Vishnevetski, A. (2004). The Exodus of Jews from Central Asia. *Jews of Euro-Asia* 3(7), http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/Bukharan_Jews.html

Zand, M. (1991). Notes on the Culture of the Non-Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule. Y. Roi ve A. Beker (Ed.). Jewish Culture and Identity in the Soviet Union (içinde 378-444). New York: New York University Press.